

Зоряна Мартинюк

Інститут спеціальної педагогіки і
психології імені Миколи Ярмаченка
НАПН України
orcid.org/0000-0002-1288-3838

**СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗРОБКИ РОЗДІЛУ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ПОСІБНИКА
«ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ДИДАКТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ДІАГНОСТИКИ Й ПОДОЛАННЯ
МОВЛЕННЄВИХ ПОРУШЕНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ
МОВЛЕННЯ»**

У статті репрезентовано сучасні підходи до розробки розділу психолінгвістичного інструментарію діагностики дизорфографічних помилок у молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення навчально-методичного посібника. Розкрито інноваційні напрямки до виявлення дизорфографічних помилок, які враховують специфіку виникнення та попередження дизорфографії.

Значну увагу приділено аналізу усного та писемного мовлення. Проаналізовано і відображено основні дослідження стану сформованості писемної продукції школярів молодшої ланки навчання з тяжкими порушеннями мовлення. Приділено увагу орфографічній навичці, що є ключовим моментом у вирішенні орфографічної задачі над певною орфограмою.

Діагностика складається із декількох підходів а саме виявити: стан сформованості писемного мовлення шляхом різних видів диктантів; кількість та види дизорфографічних помилок у писемній продукції учнів з ТПМ, що навчаються у молодших класах; стан сформованості усного мовлення (фонетико-фонематичної сторони; морфологічної системи (словозміни та словотворення); лексико-синтаксичної – вміння добирати споріднені слова, зіставляти твірні і похідні основи, розуміння значення іменників, дієслів, прикметників з конкретним та абстрактним значенням; рівень актуалізації лінгвістичних знань в учнів; специфічні особливості перебігу психічних процесів: мислення, уваги, пам'яті та самоконтролю.

Вище зазначені процеси діагностики дадуть можливість, систематично побудувати корекційну роботу у подоланні дизорфографічних помилок в учнів молодшої ланки навчання з тяжкими порушеннями мовлення.

Ключові слова: тяжкі порушення мовлення, психічні процеси, орфографічна навичка, дизорфографія, лінгвістичні знання.

Сформованість умінь учнів грамотно та послідовно формулювати свої думки в усній та писемній формі є важливим компонентом усього навчального процесу. Аналіз літературних джерел свідчать про те, що засвоєння орфографічних норм учнями із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) є складним динамічним процесом протікання, якого залежить від стану сформованості усного мовлення, психічних процесів та рівня засвоєння лінгвістичних знань. [1, 68-71; 4, 53-55]

Для школярів з ТПМ молодшої ланки навчання ця проблема набуває особливої актуальності оскільки, навіть учні із нормальним мовленнєвим розвитком зазнають труднощів у процесі засвоєння програмного матеріалу з мовного циклу. [3, 124-134]

Оволодіння орфографічним письмом базується на засвоєнні морфологічного принципу письма, в основі якого лежить сформованість орфографічної навички (ОН), що є складною діяльністю і передбачає досконале умінь послідовно виконувати автоматизовані дії, а саме:

- аналізувати звуковий і морфемний склад слова;
- помітити орфограму;
- визначити її тип;
- знати правило написання;
- вміти застосовувати потрібне правило на письмі;
- здійснювати контроль над написанням.

Вище прописані умінь дають можливість школярам вільно та грамотно володіти орфографічним письмом. У наших дослідженнях виявлено наявність значної кількості дизорфографічних помилок у писемній продукції учнів з ТПМ, причиною виникнення яких є не сформованість ОН, що супроводжує їх появу. [1, 68-71]

Дизорфографія у спеціальній літературі розглядається, як особлива категорія стійких специфічних порушень письма, що спостерігається у незасвоєнні морфологічного принципу письма в основі якого лежать труднощі під час опанування орфографічною навичкою. Дизорфографічна помилка це стійке порушення письма в основі якого лежить не сформованість орфографічної навички.

Аналіз літературних джерел свідчить про недостатнє висвітлення та розуміння механізмів виникнення дизорфографічних помилок, що спонукало нас до розробки психолінгвістичного інструментарію діагностики дизорфографічних помилок у молодших школярів із ТПМ. [3, 124-131; 4, 53-55; 5 24-29]

Нашим завданням є створити діагностику спрямовану на детальне висвітлення механізмів виникнення дизорфографічних помилок у писемній продукції школярів і репрезентувати їх у розділі посібника «Психолінгвістичні дидактичні технології діагностики й подолання мовленнєвих порушень у молодших школярів з ТПМ».

Діагностика складається із серії мовленнєвих завдань, які репрезентовані трьома блоками: підготовчим, основним та заключним. Підготовчий блок передбачає проведення різних видів диктантів, що дає змогу виявити поширеність та типологію орфографічних помилок. Запропоновані види завдань дозволять виявити труднощі в процесі оволодіння морфологічним принципом письма, визначити психологічні механізми порушень та окреслити шляхи їх подолання.

В основу розробки методики діагностики лягли принципи психодіагностики, психолінгвістики, які визнані вітчизняною спеціальною психологією та корекційною педагогікою. Завданнями є:

- а) виявити розповсюдженість орфографічних помилок у писемній продукції учнів з ТПМ;
- б) визначити стан сформованості усіх сторін усного мовлення:

- фонетико-фонематичної сторони мовлення (звуковимови, фонематичного аналізу, синтезу та фонематичних процесів);
 - морфологічної системи (словозміна, словотворення);
 - лексико-синтаксичної (вміння добирати споріднені слова, зіставляти твірні і похідні основи, розуміння значення іменників, дієслів, прикметників з конкретним та абстрактним значенням);
- в) дослідити рівень актуалізації лінгвістичних знань в учнів з ТПМ;
- г) виявити специфічні особливості перебігу психічних процесів: мислення, уваги, пам'яті, самоконтролю та ін.

Традиційним способом перевірки орфографічних знань є диктант, який з латинської мови «dicto» означає «говорити для записування». Диктант є письмовою роботою, однією із найхарактерніших ознак якої є запис тексту, сприйнятого на слух, тому **підготовчий блок** діагностики передбачає проведення контрольного виду диктанту, метою якого є: виявити поширеність і типологію дизорфографічних помилок у писемній продукції молодших школярів із ТПМ.

Проте ми вважаємо, що недостатньо обмежитись лише контрольним видом диктанту, адже виявлені таким чином помилки можуть бути інтерпретовані переважно, як кількісні показники і не розкриватимуть якісний характер дизорфографічних помилок. Тому проведення різних видів диктантів, дозволить нам дослідити стан сформованості орфографічної навички в учнів з тяжкими порушеннями мовлення а також систематизувати дизорфографічні помилки та визначити механізми їх виникнення.

Завдання які подаються учням відрізняються насиченням орфограм та ускладненим мовленнєвим матеріалом. Школярам пропонують такі види письмових завдань:

- диктанти (словниковий, текстовий, самодиктант);
- списування;
- творчі роби (письмовий переказ та твір).

На нашу думку розпочати діагностику писемного мовлення слід з проведення

словникового диктанту в основі якого, лежать сформованість слухового сприймання, слухової пам'яті та рівень сформованості теоретичних знань і умінь ними користуватися. Зазначений вид диктанту є найпростішим видом орфографічного писання, оскільки потребує запам'ятати лише одне слово з орфограмою, сприйняте на слух. Лінгвістичний матеріал добирається згідно програмних вимог щодо вивчення української мови.

Наступним видом диктанту є текстовий. Дітям пропонують записати текстовий диктант з орфограмами. Психологічний механізм його є більш складним, оскільки необхідно зосередити увагу та утримувати в оперативній пам'яті не одне слово, а цілу фразу, або її фрагмент. У зазначеному виді письмової роботи увага школярів зміщується з орфографічного рівня написання на синтаксичний (утримання зв'язної послідовності слів) і потребує знання відповідної орфограми та сформованості вміння її застосувати.

Черговим видом є списування цей вид письма характеризується з опорою

на зоровий аналізатор. Учням пропонують зразок тексту (друкований) самостійно його списати. Метою завдання є виявлення стану сформованості зорового сприймання та самоконтролю.

Самодиктант дозволить з'ясувати стан сформованості зорових уявлень, оперативної пам'яті та уваги. Вчитель пропонує учням вивчити вірш напам'ять і за певний період часу відтворити його на письмі по пам'яті.

Наступним видом є письмовий переказ, який потребує від учнів передачі почутого тексту, з урахуванням його логіки, композиції сюжету, засобів мовної лексики, синтаксису. Психологічний механізм цього завдання є більш складним на відміну від

попередніх. Оскільки учням необхідно усвідомити зміст почутого, що підлягає переказу, визначити порядок викладення змісту і в процесі написання зберегти цю послідовність. Проведення вище зазначеного виду письмової роботи має на меті виявити стан сформованості слухової, образної та словесно-логічної пам'яті, самоконтролю та уміння виконувати алгоритм орфографічної дії в різних умовах. Письмовий переказ передбачає докладну повну та близьку до тексту, передачу на письмі змісту прочитаного.

Творчий диктант є найскладнішим видом письмової роботи школярів. Основною метою якого є утворення тексту. У процесі написання акцент з якості письма зміщується до змісту написаного. Тому цей вид роботи буде найбільш показовим при виявленні дизорфографічних помилок. [1, 68-71]

Окреслені види диктантів дозволяють виявити розповсюдженість дизорфографічних помилок, рівень сформованості структурних компонентів орфографічної навички та ряду психічних функцій необхідних для оволодіння грамотним письмом молодших школярів із ТПМ.

До **основного блоку** входять завдання, що спрямовані на діагностику стану сформованості усного мовлення, яке є однією із форм писемного мовлення, тому перевірка рівня його сформованості у зазначеній категорії учнів є особливо важливим етапом. Оскільки усне і писемне мовлення взаємопов'язані процесами, які виконують репрезентативну і прагматичну функції й забезпечують формування мовної мовленнєвої і комунікативної компетентності учнів. [6, 47-61]

Однією із складових писемного мовлення є сформованість фонетико-фонематичних процесів, які відіграють важливу роль під час опанування орфографічним письмом. З цією метою до методики діагностики ми внесли завдання, що спрямовані на перевірку стану сформованості фонетико-фонематичної системи. До цього напрямку ми віднесли завдання на перевірку уміння визначати наголос (наголошений склад у словах, добирати слова із заданим голосним у наголошеній та ненаголошеній позиції та ін.).

Другим напрямком є дослідження рівня сформованості морфологічної сторони

мови, що включає: дослідження морфологічного аналізу, системи словозміни, словотворення. У спеціальній літературі операція мовного аналізу представлена декількома видами. Найбільш важливим серед мовних аналізів є: морфологічний аналіз, що зумовлює виділення в словах найменших смислових одиниць – морфем. Оволодіння зазначеним аналізом є складним процесом, який у значній мірі доступний для учнів з нормальним мовленнєвим розвитком, а для школярів з важкими порушеннями мовлення викликає значні труднощі. Опанування зазначеного виду аналізу формує передумову до оволодіння грамотним письмом. [4, 53-55; 5, 24-29]

Наступною складовою основного блоку є дослідження системи словотворення, що передбачає перевірку розуміння значення словотворчих елементів, уміння оперувати морфологічним складом слова. Запропоновані завдання спрямовані на дослідження розуміння учнями з ТПМ значення суфіксів та префіксів при утворенні іменників, прикметників та дієслів.

Дослідження системи словозміни є одним із складових успішного

оволодіння орфографічною навичкою. Метою цього напрямку є дослідження: уміння учнів використовувати відмінкові закінчення іменників і прикметників; власних і родових форм дієслів, числівників; уміння розмежувати числові, родові і видові морфеми, що свідчить про володіння основними граматичними категоріями в усному та писемному мовленні.

Однією з важливих умов успішного оволодіння грамотним письмом є сформованість лексико-синтаксичної сторони мовлення. Тому у методиці ми вважаємо за доцільне дослідити: уміння добирати споріднені слова, вміння оперувати спорідненими словами, а також, розуміння того, яким чином утворюються споріднені слова; зіставляти твірні і похідні основи, уміння виділяти в них спільне і різне, що сприяє

розумінню учнями морфологічної структури слова, усвідомленню семантичної та морфологічної ролі кореня та словотворчих афіксів.

Оволодіння морфологічним аналізом є провідним значенням при написанні орфограм у корені слова, таких, як правопис ненаголошених голосних («гречаний, плести»), а також глухих приголосних та дзвінкого [г] («молотьба, допомогти»), оскільки одним зі способів перевірки у цьому випадку є саме добір спорідненого слова, написання кореня в якому відповідає його звуковому образу і не викликає сумнівів. Операція перевірки при цьому відбувається у межах одного лексико-семантичного поля. Для її здійснення необхідна актуалізація всього ряду споріднених слів, які зберігаються у довгостроковій пам'яті. Однак, щоб здійснювати вказані операції зі словами, учень має розуміти їх лексичне значення. Тому для повної уяви про стан сформованості лексичної системи стає доцільним перевірити не тільки наявність у словнику учнів з ТПМ споріднених слів, але і, передусім, розуміння ними значення вказаних мовних одиниць.

У **заключному блоці** ми вважаємо дослідити лінгвістичні знання та психічні процеси, які беруть участь під час письма. У період шкільного навчання засвоєння теоретичних знань відбувається на свідомому рівні, тому ми вважаємо за потрібне перевірити рівень сформованості теоретичних знань і уміння застосувати їх на практиці.

Аналіз спеціальних джерел свідчить про те що, в учні із ТПМ розвиток психічних процесів формується повільніше і відстає від норми. [4, 53-55] Дослідження психічних функцій та операцій було розпочато з вивчення особливостей сприймання. Адже відомо, що сприймання – це основний пізнавальний процес чуттєвого відображення дійсності. Зазначений процес починає функціонувати вже з перших днів народження дитини а результатом його діяльності є накопичення відповідного чуттєвого досвіду. На думку І.В Прищепової саме сформованість зорового, мовнорухового та слухового аналізаторів, сприймання, уваги, пам'яті та самоконтролю забезпечують опанування грамотним письмом, тому ми вважаємо детально перевірити їх сформованість в учнів з ТПМ.

За допомогою спеціальних завдань ми можемо виявити перебіг особливостей психічних процесів і їх функцій. Не співпадання обсягу знань з розумовим розвитком свідчить про те, що не самі знання є показником розумового розвитку, а темп їх засвоєння.

Пам'ять є важливим компонентом в успішності засвоєння орфографічних знань в процесі навчання. Процес навчання неможливий без відповідного рівня розвитку пам'яті. Під час процесу письма важливу роль відіграє довготривала пам'ять, здійснюється збереження написання орфограм та відтворення алгоритму виконання орфографічних дій. Слухова пам'ять забезпечує функцію запам'ятовування на слух фонем в морфемах, зорова пам'ять задіяна під час списування та запису на слух, мовнорухова пам'ять опирається на вимовляння в результаті чого фонемний образ слова відтворюється органами артикуляції, моторна пам'ять формується в процесі багаторазового запису одного і того ж слова. [5, 24-29]

Однією із необхідних умов для успішної реалізації письма, як діяльності є повноцінна здібність до концентрації, розподілення і переключення уваги. Увага забезпечує процес самоконтролю під час письма. Дослідження, Т.Г. Рамзаєвої наголошують на тому, що не сформованість уваги і самоконтролю є однією із причин орфографічних помилок у писемній продукції школярів із ТПМ тому що, активне засвоєння теоретичного матеріалу потребує уваги до виконання завдань.

Необхідною умовою для оволодіння орфографічно грамотним письмом є розвиток у школярів мисленневих процесів. В учнів молодшої ланки навчання в нормі усі види мислення сформовані, окрім логічного мисленням, в основі якого лежить

сформованість розвитку умінь категоризації. Якщо дитина не оволодіває операцією категоризації, то логічне мислення страждає. Л. Яськова наголошує у своїх дослідженнях на тому, що не сформованість логічного мислення призводить до такої картини. Учні знають правило, але не вміють використати для вирішення орфографічної задачі, вони не бачать області їх призначення, виявляються труднощі у переносі інтелектуальної навички на аналогічні. Учні не можуть пояснити або доказати правильність вибраного способу дій та отриманих результатів. У процесі оволодіння грамотним письмом, лежить сформованість алгоритмічного мислення, що дозволяє пройти шлях до рішення орфографічної задачі, проявляється в уміннях учнів оперувати індуктивними і дедуктивними методами мисленневих операцій. Індуктивний метод називають умовивід, у результаті якого на підставі знань про окремі об'єкти певного класу дістають загальний висновок, який стосується всіх об'єктів цього класу. Дедуктивний умовивід, дає змогу зрозуміти конкретний факт на основі загального положення. Умовивід це форма мислення, в якій з одного боку або кількох суджень виводять нове судження. Компонентами алгоритмічного мислення є: уміння створити задачу, розбити її на окремі логічні блоки, та вирішити їх. Словесно-логічне мислення це вид мислення, який здійснюється за допомогою логічних операцій з поняттями, що функціонує на базі мовних засобів і являє собою найбільш пізній етап історичного і онтогенетичного розвитку мислення. [3, 124-131]

Аналізуючи вище зазначене можна припустити, що в учнів молодшої ланки навчання з нормальним мовленнєвим розвитком усі види мислення сформовані окрім логічного та лінгвістичного формування якого відбувається ще в процесів. Аналіз спеціальних джерел свідчить про те, що у дітей із ТПМ мисленнева діяльність знижена. Ми вирішили діагностувати операційні компоненти мислення (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація), що забезпечують процес передачі орфографічного правила на письмі. [2, 3-44]

Кожна мисленнева операція виконує певні функції. Операція аналізу, здійснює поділ цілого на частини, елементи, полягає у вирізненні окремих його ознак і боків. Синтез полягає у пошуку зв'язків між вирізне ними елементами цілого. Аналіз і синтез є основними мисленнєвими операціями. Це операції які взаємодіють одна одну.

Визначення рівня сформованості всіх вище названих процесів дадуть змогу виявити особливості протікання психічних процесів та функцій в учнів із ТПМ.

Запропоновані підходи дадуть можливість не тільки дослідити рівень сформованості орфографічного письма в учнів молодшого шкільного віку із ТПМ але й рівень лінгвістичних знань, стан сформованості усіх компонентів усного мовлення, що забезпечують процес засвоєння морфологічного принципу письма в цілому. Згідно отриманих даних ми можемо виявити причини виникнення дизорфографічних помилок, на снові цього побудувати корекційну роботу по подоланні зазначених помилок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пригода З.С. Аналіз помилок писемного мовлення в учнів 5-6 класів із тяжкими порушеннями мовлення / З.С. Пригода // Особлива дитина: навчання і виховання. – К. : «Педагогічна преса», 2014. – № 1. – С. 68-71.
2. Соботович Е. Ф. Психолінгвістическая структура речевої діяльності и механізми її формування / Е.Ф. Соботович. – К.: ИЗМН, 1997. 3 – 44с.
3. Прищепова И.В. К вопросу о дизорфографии у учеников младших классов общеобразовательной школы, имеющих нарушения речи // Патология речи: история изучения, диагностика, преодоление. СПб, 1992. - С.124-131.
4. Прищепова И.В. Симптоматика дизорфографии у младших школьников, страдающих нарушениями письменной речи // Инновации в образовании и социальные перемены. Ч. II. СПб., 1993. - С.53-55.
5. Рамзаева Т.Г. Орфографический навык и методические условия его формирования // Начальная школа. 1976. № 8. - С.24-29.
6. Ястребова А.В., Конюшков Е.П. Логопедическая работа с учащимися общеобразовательных школ, имеющими нарушения речи // Дефектология, 1974 С. 47- 61.

REFERENCES:

1. Prigoda Z. S. (2014) Analiz pomy lok pysemnogo movlennya v uchniv 5-6 klasiv iz tyazhkymy porushennyamy movlennya [Analysis of written speech mistakes in students of 5-6 grades with severe speech disabilities]. *Exceptional child: teaching upbringing*, no. 1, pp.68-71.
2. Sobotovich, E. F. (1997). *Psiholingvisticheskaja struktura rechevoj dejatel'nosti i mehanizmy ejo formirovanija* [Psycholinguistic structure of the speech activity and mechanisms of its formation]. Kiev: IZNM. pp. 3-44
3. Prishepova I.V. (1992) On the issue of dysorptography among pupils of junior classes of general education schools with speech disorders. *Pathology of speech: history of study, diagnosis, overcoming*, pp. 124-131.
4. Prishepova I.V. (1993) Symptomatics of dysorfography in younger schoolchildren suffering from violations of written speech. *Innovations in Education and Social Changes*, pp. 53-55.
5. Ramzaeva T.G. (1976) Orthographic skill and methodological conditions of its formation. *Primary school*, 8, pp. 24-29
6. Yastrebova AV, Konyushkov E.P. (1974) Logopedic work with students of general education schools with speech disorders. *Defectology* pp. 47-61

Zoriana Martynyuk modern approaches to the development of the section of educational and methodological manual «psycholinvistic diapetic technologies of diagnostics and extension of speech violations of junior students with severe speech disorders»

The article presents the modern approaches in the development of a section of the psycholinguistic tools, diagnostics of dysphorphographic mistakes, for the junior

students with the severe speech disorders in the educational manual. The modern approaches to the dysphorphogy mistakes are revealed which take into account the specificity of occurrence and prevention of dysgenography.

Considerable attention is paid to the analysis of oral and written speech. The main researches of writing products formation of junior school students with severe speech impairments are analyzed and reflected. The emphasis on spelling skills is a key point in solving a spelling task over a orthogram.

The diagnostics consists of several approaches, namely, to determine the formation level of: written speech through different types of dictations; oral speech: phonemic-phonemic side, morphological (word-change and word-formation system), lexical-syntactical - ability to select related words, to compare derivative and derivative bases, understanding the meaning of nouns, verbs, adjectives with specific and abstract meaning; updating of linguistic knowledge among students; features of the course of mental processes: thinking, attention, memory, self-control, and others.

The above-mentioned approaches will reveal the prevalence of spelling mistakes, the formation level of the structural components of spelling skills and a number of mental functions necessary for mastering literate writing of junior school students.

Key words: *severe speech impairment, mental processes, spelling skills, dysgenography, dysphorphic mistake, literate writing, linguistic knowledge, spelling task, written speech.*